
ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՏԱՀՈՒՁԻՉ ՀԱՐՑԵՐ

ՀՐԱՆՏ ԱՐԱՀԱՄՅԱՆ

2016 թ. ապրիլյան իրադարձությունները, ընդհանրապես Ադրբեյջանի ռազմատենչ, ազգայնամոլ քաղաքականությունը համոզում են, որ այդ պետությունը, իր ստեղծման սկզբից մինչև հիմա գաղափարական սնունդ ստանալով Թուրքիայի հնոցից, օր օրի ավելի մոլեգին է դառնում: Հակահայ գաղափարախոսությունը և ֆանատիզմը իր պտույտի մեջ է առել ոչ միայն իշխանավորներին, այլև հանրապետության բնակչության զգալի մասին, որոնց համար մարդասպանությունը ապրելակերպ է դարձել:

Դեռ ցարական իշխանության ժամանակներից և հետագայում Խորհրդային Միության տարիներից Հայաստանից տարածքների զավթումը ազերի իշխանության համար դարձել էր կենսական պահանջ, որն ավելի լայն ծավալով առաջ է քաշվում հիմա: Դրա լավագույն ապացույցն են 2016 թ. ապրիլյան իրադարձությունները, որի չորսօրյա ռազմական գործողությունների ժամանակ ստանալով արժանի հակահարված, ստիպված էր զինադադար խնդրել:

Քանալի բառեր - տարածք, պահանջ, աշխատություններ, ազգայնամոլ, սովերեն, սպառել, բռնագաղթ, գավառ, բանակցություններ:

2016 թ. ապրիլյան իրադարձությունները և ընդհանրապես Ադրբեյջանի ռազմատենչ, ազգայնամոլ քաղաքականությունը համոզում են, որ այդ պետությունը, իր ստեղծման սկզբից մինչև հիմա գաղափարական սնունդ ստանալով Թուրքիայի հնոցից, օր օրի ավելի մոլեգին է դառնում: Հակահայ քաղաքականությունը և ֆանատիզմը այստեղ իր պտույտի մեջ է առել ոչ միայն իշխանավորներին, այլև հանրապետության բնակչության մի մասին, որոնց համար մարդասպանությունը և դիակների այլանդակումը հաճույք է դարձել:

Ազերի թուրքերը դեռևս ցարական տիրապետության ժամանակ և հետո՝ Խորհրդային տարիներին, Արցախ-Չանգեզուրը և հայկական այլ տարածքներ իրենցը համարելով, մոլեգին պահանջել են հանձնել իրենց: Այդ ձգտումը հիմա ավելի կատաղի տեսք է ստացել: Հենց դա էլ տողերիս հեղինակին ստիպել է մի անգամ ևս անդրադառնալ այդ հարցին:

Ազերի թուրք հեղինակների մի ամբողջ շայկա խոսում, աղմկում, պահանջում են, թե, օրինակ, նախկին Երևանի նահանգը, Զանգեզուրը, Արցախը, Ղազախը, Նախիջևանը և այլ տարածքներ հնուց պատկանել են Ադրբեջանին, մի պետություն, որը քարտեզի վրա երևացել է 1918 թվականից: Այդ հեղինակներից Միրկասըմ Սեյիդովի «Հայկական վանդալիզմ»¹, նախագահական գրադարանի աշխատակիցների կողմից կազմված «Ցեղասպանություն և ադրբեջանցիների բռնագաղթը»² և Էդգար Իսմայիլովի «Ադրբեջանի պատմության ուրվագծեր»³ աշխատություններն այդ տեսակետից ավելի ակնառու են և հագեցած ազգայնամոլ գաղափարներով: Նպատակահարմար գտանք նախ՝ անդրադառնալ այդ աշխատանքներին, հետո մյուս հարցերին:

Մ. Սեյիդովի գրքի ներածական մասում խոսք կա, թե երբ 1918 թ. մայիսի վերջին լուծարվում է Անդրկովկասի սեյմը, հաջորդ օրը՝ մայիսի 29-ին, հայտնի է դառնում, որ «Հայերը չունեին մայրաքաղաք հայտարարելու քաղաք, որի վրա կարող էին հենվել և կառուցել իրենց անկախությունը»: Իբրև Դեմոկրատական Ադրբեջանի Հանրապետության հիմնադիրները, ընդառաջելով հայկական Ազգային խորհրդի խնդրանքին. «Կատարել են պատմական ակնհայտ քայլ: Մեր կողմից կատարվածի արդյունքում Իրևանը մնում է հայերի իրավասության տակ»⁴: Բերված քաղվածքի իմաստը հետևյալն է. իբրև 1918 թ. մայիսի 29-ին Թիֆլիսում գտնվող հայոց Ազգային խորհուրդը դիմել է այնտեղ գտնվող Ադրբեջանի մահմեդական խորհրդին՝ նշելով, որ իրենք քաղաք չունեն նորանկախ հանրապետության մայրաքաղաք հայտարարելու: Ուստի խնդրում են Իրևանը իրենց տրամադրել այդ նպատակին ծառայեցնելու համար: Եվ որ իբրև իրենք համաձայնվել են: Այդ «փաստաթուղթը» տեղավորված է Բաքվում 2008 թվականին տպագրված փաստաթղթերի մի ժողովածուի երրորդ համարի տակ:

Թուրք հեղինակի այդ պնդումը խիստ վիճահարույց է: Նախ՝ 3000-ամյա պատմություն ունեցող Երևանը ինչպե՞ս կարող էր պատկանել XI դարում Միջին Ասիայի անապատներից Անդրկովկաս ներխուժած քոչվոր ցեղի: Չէ՞ որ Անդրկովկասյան սեյմի լուծարումից առաջ Երևանում էր տեղավորված քաղաքի Ազգային խորհուրդը, որը գլխավորում էր Արամ Մանուկյանը: Հենց Սարդարապատում ու Բաշ Ապարանում թուրքերի ջախջախման կազմակեր-

¹ Сеидов М., Армянский вандализм, Новосибирск, 2010, 93 стр.

² Геноцид и депортация азербайджанцев, Баку, 2011, 319 стр.

³ Исмаилов Э. Очерки по истории Азербайджана, Москва, 2010, 330 стр.

⁴ Сеидов М. Армянский вандализм, стр. 4.

պիչը հանդիսացել է Երևանի Ազգային խորհուրդը Արամ Մանուկյանի գլխավորությամբ:

Ես ստիպված էի Հայաստանի ազգային արխիվում որոնել Հայոց ազգային խորհրդի այդ դիմումի պատճենը, սակայն մեր որոնումներն ավարտվեցին անարդյունք: Անարդյունք, որովհետև նման բան գոյություն չի ունեցել, դա հորինվել է Բաքվում: Իմիջիայլոց, Մ. Սեյիդովը, շարունակելով իր ճամարտակությունները, գրում է, որ այսպես կոչված Հայաստան պետությունը, ունենալով 29 հազար քկ տարածություն, կազմակերպվել է բացառապես ադրբեջանական հնագույն հողի վրա: Ամբողջ աշխարհին ցուցադրելով պատմական այդ փաստաթուղթը՝ ցույց ենք տալիս, որ Իրևանը հին ադրբեջանական քաղաք է: Դրանով մենք ապացուցում ենք, որ այդ պետության տարածքը վաղեմի ադրբեջանական հող է, և որ «Հայաստանը, գրավելով ադրբեջանական հողը, բռնագրավել է 17 հազար քկ. տարածք»⁵: Մտածում ես. «ադրբեջանական ի՞նչ վաղեմի հող», ի՞նչ «հին քաղաք»: Այդ նույն հեղինակը, բաց թողնելով իր սանձը, շարունակում է, թե «Նախիջևանում ոչ մի անգամ հայկական հուշարձաններ չեն եղել» և որ «Բարոյական տեսակետից ադրբեջանական հասարակությունը մի գլխով բարձր է հայկականից»⁶: Ոչ այն է ծիծաղես, ոչ այն է տխրես: Ստացվում է, որ հազարավոր պատմական հուշարձանները հողին հավասարեցնողները, քնած մարդուն կացնահարող բարբարոսը, զոհված մարդկանց գլուխ և ականջներ կտրող վայրագները բարոյապես բարձր են հայ ժողովրդից: Ահա սա է ոչ շատ անցյալի մի քոչվոր հորդայի բարոյականությունը, հորդա, որը, յուրացնելով հարևան ժողովուրդների մշակույթը, դառնալով նրանց տարածքի տերը, այսօր հանդես է գալիս «բարոյական քարոզներով»: Նրանց համար Արցախ-Ղարաբաղում և Հայաստանի տարածքում իրենց հոտերի համար արոտավայրեր ձեռք բերելը բարձր էր բարոյական նորմերից: Մի քանի ընտանիքից բաղկացած դշլաղը համարելով գյուղ կամ բնակավայր՝ Հայաստանում հարյուրավոր տեղեր հայտարարում են «ադրբեջանական բնակավայրեր»: Ադրբեջանական պետություններ են հայտարարվում նաև Ղարաբաղի, Նախիջևանի, Երևանի և մյուս բոլոր խանությունները, որոնք մտնում էին Պարսկաստանի կազմի մեջ: Նույնիսկ ադրբեջանական են հայտարարում XIX դարում ստեղծված Ելիզավետպոլի (Գանձակի) նահանգը՝ անտեսելով այդտեղ բնակվող այլազգիներին: Օրինակ, 1897 թ. մարդա-

⁵ Նույն տեղում, էջ 4, 5:

⁶ Նույն տեղում, էջ 5:

համարի տվյալներով Ելիզավետպոլի նահանգի 878.415 հազար բնակչության 33, 26 %-ը հայեր էին, 60.80%-ը՝ մահմեդականներ⁷: Ազերի թուրք հեղինակները, անտեսելով նահանգի 300 հազար հայ բնակչությանը և թուրք, քուրդ, պարսիկ, թալիշ, թաթար, լեզգի ու մյուս մահմեդական ժողովուրդներին, նահանգը հայտարարում են ազերական:

Ադրբեջանի նախագահական գրադարանի աշխատակիցների պատրաստած վերոհիշյալ գրքի մեջ տեղ են գտել բազմաթիվ կեղծիքներ և ստեր: Օրինակ, ասված է, որ իբրև հայերն այս աշխարհում ապրելու տեղ չգտնելով՝ եկել և բնակվել են «ադրբեջանական հողի վրա», որպեսզի ադրբեջանցիներին ենթարկեն ցեղասպանության, որն ի կատար է ածվել 1905-1906 և 1918-1920 թվականներին Բաքվում, ինչպես և 1992 թ. փետրվարին Խոջալուում⁸: Զարմանում ես, թե այդ «խեղճ» ազերիները ինչպես են դիմացել «ցեղասպանություն» իրագործած հայերին: Եվ անկախ դրանից նրանք շարունակում էին ներխուժել հայկական տարածքներ և այնտեղ դժլաղներ հիմնել: XIX դարի վերջին Արցախ-Ղարաբաղում ընդամենը 6-7 դժլաղ կար՝ մի քանի հարյուր քոչվորներով, որոնց թիվը 1989 թ. մարդահամարի տվյալներով հասել էր 50-ի (որոշ աղբյուրներում՝ 57)⁹ քառասուն հազար բնակչով⁹:

Մյուս պատմաշինարար Էլդար Իսմայիլովը բավականին լուրջ պարտավորություններ վերցնելով իր վրա, խոստանում է իր «Ուրվագծերում...» «փաստագրական նյութերի հիման վրա» ներդրումներ կատարել «ադրբեջանագիտությունը զարգացնելու գործում»¹⁰: Նախ՝ «Ուրվագծերի...» հեղինակը շահած կլինեի, եթե իր աշխատանքը սկսեր X դարից, չէ՞ որ, ինչպես նշվել է, նրա նախնիները Միջին Ասիայի անապատներից եկել են XI դարում, հետո, Ադրբեջանի ներկայիս տարածքում հայտնաբերված իրերի հեղինակները երբեք էլ չեն հանդիսացել ազերի թուրքերը, այլ այն ժողովուրդները, որոնք նրանցից առաջ այդ տարածքում ապրել են մի քանի հազար տարի:

Է. Իսմայիլովը փորձում է ցույց տալ, թե ազերիները արաբներից մահմեդականություն են ընդունել X դարից առաջ, որը չի համապատասխանում պատմական ճշմարտությանը: Քոչվոր ազերիները Հյուսիսային Պարս-

⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Елисаветпольская губерния, 1904, стр. III.

⁸ Геноцид и депортация Азербайджанцев, стр. 5:

⁹ Численность наличного и постоянного населения по каждому сельскому населенному пункту Нагорно-Карабахской автономной области, таблица 2.

¹⁰ **Исмаилов Э.** Очерки по истории Азербайджана, стр. 2.

կաստանում՝ Ատրպատականում, Երևացին այն ժամանակ, երբ այստեղ բնակվող ցեղային միությունները քայքայվում էին: Եկվոր քոչվորները արհեստի տարբեր տեսակներ սովորել են տեղացիներից: Մինչդեռ հեղինակը այնպես է նկարագրում իրադարձությունները, որ իբրև այդ քոչվորները եկել էին բավականին հարուստ սովորություններով և ունակություններով: Թուրքերին ազգակից եկվորներն ունեին քոչվորի հոգեբանություն՝ տարածքներ և արտավայրեր զավթելու անզուսպ ձգտում: «Ուրվագծերի...» հեղինակի կեղծարարության ծայրը հասնում է մինչև մեր օրերը: Նա անամոթաբար գրում է, թե 1988 թ. Հայաստանում տեղի ունեցած երկրաշարժի ժամանակ իբրև «Ադրբեջանը հարևան հանրապետությանը օգնության ձեռք է մեկնել: Սակայն պատասխանի փոխարեն ազգայնամոլները իրենց ճնշումն ուժեղացրել են Հայաստանում ադրբեջանցի բնակչության նկատմամբ»¹¹: Արդեն սա քայլազյոզություն է, բացահայտ անամոթություն: Ո՞վ չգիտի, թե երկրաշարժի օրերին Ադրբեջանի տարածքով օգնություն բերող գնացքներն ինչպես են թալանվել և ապրանքները ոչնչացվել Ադրբեջանի ավազակային խմբավորումների կողմից:

Այդ նույն հեղինակը թույլատրել է նաև այլ սանձարձակություն: Օրինակ, պնդում է, թե 1988 թ. փետրվարի 19-ին Երևանի Թատերական հրապարակում տեղի է ունեցել հակաադրբեջանական հանրահավաք, և որ ընդհանրապես «Ղարաբաղյան հակասությունը խոշոր պայթյունի դետոնատոր է հանդիսացել, որից հետո Խորհրդային սոցիալիստական պետության փլուզումը դարձել է անխուսափելի»¹²: Մինչդեռ 1988 թ. մարտի 19-ին Երևանում տեղի ունեցած հանրահավաքում հակաադրբեջանական ոչ մի արտահայտություն չի հնչել: Ուրիշ հարց է Սումգայիթում տեղի ունեցած ցեղասպանությունից հետո: Ասենք նաև մոլորություն է և մտքի տկարություն, երբ ինչպես «Ուրվագծերի...», նույնպես և ուրիշ հեղինակներ կարծում են, թե ղարաբաղյան հակասությունները հանդիսացել են Միության խոշոր պայթյուցիչ: Իսկ չէ որ Միությունն իրեն սպառել էր, և այդ պայթյունը պետք է տեղի ունենար:

Բացի այդ, պարոն Է. Իսմայիլովը փորձում է Լեռնային Ղարաբաղի վրա Ադրբեջանի հարձակումն արդարացնել, թե իբրև այն նպատակ է ունեցել «վերականգնել իր սուվերենությունը»¹³: Սա առավել ամոթալի է, դատապարտելի և մտազարություն:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 303:

¹² Նույն տեղում, էջ 300-302:

¹³ Նույն տեղում, էջ 317:

Նշված, ինչպես նաև չնշված բազմաթիվ այլ հեղինակներ ոչինչ չեն խնայում «արդարացնելու» սեփական ցեղի գործադրած մոլեռանդ, ծավալապաշտական և արյունոտ քաղաքականությունը: Իմիջիայլոց դա գալիս է ցարական ժամանակներից և կապ ունի այն ժամանակվա մեծապետական օրենքների հետ: Ազերի հեղինակներին և կառավարիչներին հիշեցնենք, որ 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ի Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրով Անդրկովկասում բավականին տարածքներ անցել են ցարական Ռուսաստանին: Դրանց շարքում էր Արցախ-Ղարաբաղը, որն այն ժամանակ, ըստ աղբյուրների, զբաղեցնում էր 13.000 քառ. մղոն տարածք, ուներ 18500 ծուխ և մոտ 90000 երկսեռ բնակչություն¹⁴: 1822 թ.՝ Ղարաբաղի խանության վերացումից հետո, երբ վերջին խան Մենթի-Կուլին, դրժելով իր հավատարմությունը Ռուսաստանին, փախավ Պարսկաստան, խանության նախկին տարածքը կառավարելու համար Կովկասի կառավարիչ գեներալ Երմոլովի հրամանով այստեղ ստեղծվում է «Երկրամասային ինքնավար վարչություն», որը ենթարկվում էր զինվորական տեղամասի պետին¹⁵:

Անդրկովկասի մնացած տարածքը Ռուսաստանին միացվեց 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական և 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ: Այսպիսով, Ռուսաստանի գաղութային տարածքը Անդրկովկասում զգալիորեն ընդարձակվում է: Հայտնի է, որ դեռևս 1827 թ. ապրիլին Ռուսաստանի ֆինանսների նախարար կոմս Կանկրինը կազմում է օրենքների մի նախագիծ, որում չի թաքցվում, որ դարասկզբից անցած երեսուն տարում Ռուսաստանը Անդրկովկասի և հարևան երկրների նկատմամբ ոչ միայն բարերար էր, այլ նաև «իշխող տիրակալ և նվաճած տիրույթների լիիրավ տեր ու տնօրեն...»¹⁶:

Ռուսաստանի միավորված տարածքներում միասնական և միանման վարչակարգ ստեղծելու համար 1933 թ. ստեղծվում է «Անդրկովկասի բարեկարգման հատուկ կոմիտե, որը պետք է զբաղվեր սույն տարածաշրջանի բարեփոխումների ծրագիր մշակելով և իրականացնելով»¹⁷: Թե՛ նշված կոմիտեի և թե՛ 1937 թ. Անդրկովկաս գործուղված սենատոր Բ. Գանի (Հան) գլխավորած հանձնաժողովի կազմած զեկուցագիրը ցարը հաստատեց 1940 թ. ապրիլին,

¹⁴ **Иваненко В.** Гражданское управление Закавказьем. Тифлис, 1901, стр. 146.

¹⁵ **Тунян В.** Карабахский конфликт. Ереван, 1999, стр. 6.

¹⁶ Обзорение российских владений Закавказьем. Часть I, Санкт-Петербург, 1836, стр. 5-6.

¹⁷ **Иваненко В.** Гражданское управление Закавказьем, стр. 341.

որը օրենքի ուժ ստացավ: Այն ներկված էր գաղութակալության շաղախով: Այնտեղ «անտեսվում էին երկրամասի բազմազան ազգային առանձնահատկությունները», ինչպես և խճճվում էին «վարչատարածքային քաղաքականության օրենսդրությունը կիրառելիս»¹⁸: Այստեղ «վարչական միավորները կազմավորելիս անտեսվում էին տվյալ վայրում ապրող ժողովրդի ազգային պատկանելության, նրա ունեցած պատմական հայրենիքի տարածքները և այլ գործոններ: Ուստի պատահական չէր, որ Հայաստանի և տվյալ ժամանակահատվածի հայկական շրջանները ստեղծվում էին մերթ այս, մերթ այլ վարչական միավորի մեջ, որն իր բացասական ազդեցությունն էր ունենում հայ ժողովրդի համախմբման ընթացքի վրա»¹⁹:

Համաձայն այդ օրենքի՝ Անդրկովկասում ստեղծվում է Վրացա-Իմերեթական նահանգ (կենտրոն՝ Թիֆլիս) և Կասպիական մարզ (կենտրոն՝ Շամախի): Ըստ Իվանենկոյի՝ այս երկրորդի մեջ մտնում էին Կասպից ծովի արևմտյան տարածքները, Ղարաբաղը և հայաշատ այլ վայրեր²⁰:

1849 թ. ստեղծվում է Երևանի նահանգը: Դրան հաջորդում է 1867 թ. դեկտեմբերի 9-ին Ալեքսանդր Երկրորդ ցարի ստորագրած «Կովկասյան և Անդրկովկասյան երկրամասի կառավարման բարեփոխումների մասին» օրենքը, որը գործողության մեջ է դրվում 1868 թ. հունվարի 1-ից: Ըստ այդ օրենքի՝ Անդրկովկասում ստեղծվում է նոր նահանգ՝ Ելիզավետպոլի: Ըստ էության Կասպիական նահանգի տարածքը և բնակչության թիվը զգալիորեն գերազանցել էին պահանջվող չափը: Դրա համար ցարական իշխանությունը նպատակահարմար է գտնում նահանգի մի մասը անջատել և կազմել նոր նահանգ: Յարի ստորագրած կանոնադրության համաձայն՝ գավառների սահմանագծման հիմքում դրված սկզբունքի հիման վրա նրանցից ոչ մեկն իր գրաված տարածությամբ չպետք է գերազանցեր 6500 քառակուսի վերստը, իսկ բնակչության տեսակետից չպետք է անցներ 10000 ծխից կամ 80000 մարդուց²¹:

¹⁸ **Գոհար Առաքելյան**, Գանձակ-Ելիզավետպոլի (մարզ, նահանգ) բնակչությունը XIX դարում, Երևան, 2003, էջ 7:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ **Иваненко В.** Гражданское управление Закавказьем, стр. 342.

²¹ St'u Отчет по главному управлению наместника за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его императорским высочеством великим князем Михаило Николаевичем, 6 декабря 1962 - 6 декабря 1872 гг. Тифлис, 1878, стр. 49-50: Գեներալ Յիգիանովը, XIX դարի սկզբին նշանակվելով ռուս-պարսկական պատերազմի հրամանատար, Գանձակը (Գյանջա) անվանել է Ալեքսանդր 1-ին կայսրի մահացած

Կասպիական նահանգը վերանվանվում է Բաքվի նահանգ՝ Բաքու կենտրոնով: Նահանգին ներկայացվող պահանջները բավարարելու համար Էրիվանի նահանգից կրճատվում է 1519 մղոն տարածք, Մեղրիի շրջանը, Զանգեզուրը, Ղարաբաղը և այլ տարածքներ ու միացվում Ելիզավետպոլի նահանգին: Նահանգի կազմավորման գործում ոչ մի նշանակություն չի ունեցել, թե այդ տարածքում ինչ ժողովուրդներ են ապրում՝ թուրք, հայ, ռուս, քուրդ և այլն: Տարածք և բնակչության քանակ: Ուրիշ ոչինչ: Այստեղից էլ սկսվում են Զանգեզուրի և Ղարաբաղի ողբերգական իրադարձությունները և թուրք-ազերիների սանձարձակ քաղաքականությունն այդ տարածքների նկատմամբ: Մեր կարծիքով շան գլուխը հենց այստեղ է թաղված: Վարչական այդ բաժանման հիման վրա Ղարաբաղում կազմավորվում է երեք գավառ՝ Զևանջիի, Շուշիի և Զեբրայիի: Զևանջիի մեջ ներառվել էին Գյուլիստանի և Զրաբերդի նախկին մելիքությունների տարածքները, Խաչենի մելիքության տարածքի մի մասը, Զեբրայիի գավառի մեջ մտնում են տվյալ շրջանը և Դիզակի նախկին մելիքության տարածքի մի մասը, Շուշիի գավառի մեջ մտնում են նախկին Վարանդայի մելիքության տարածքը և Խաչենի ու Դիզակի մելիքությունների որոշ տարածքներ:

Այսպիսով, երեք գավառներից, որոնք կազմավորվել են Արցախի տարածքում, հայկական գավառ է թողնվել Շուշիի գավառը, մյուս երկուսը խառն էին՝ հայ և ազերի բնակավայրերով: Ընդհանրապես Ելիզավետպոլի նահանգը բաղկացած էր ութ գավառից՝ Նուխի (Շաքի), Արեշի, Ղազախի, Ելիզավետպոլի, Զիվանջիի, Զեբրայիի, Շուշիի և Զանգեզուրի: Նախկինում Անդրկովկասի 18 գավառների փոխարեն 1873 թ. այն հասցվել է 86-ի, իսկ հետագայում 1888 թ. մայիսի 10-ի օրենքով գավառների թիվը իջեցվել է 37-ի²²:

Ազերի թուրք հեղինակները, խոսելով Երևանի խանության, Զանգեզուրի, Շուշիի, Զիվանջիի և հարևանությամբ գտնվող մյուս գավառների մասին, աղաղակում են, թե այսինչ նահանգում կամ գավառում այսքան մահմեդական բնակավայրեր են եղել և անկախ նրանից, թե մահմեդական այդ բնակավայրը քրդակա՞ն է եղել, թուրքակա՞ն կամ ազերի թաթարական, միևնույնն է, այն հայտարարում են ազերի-թաթարական: Այդ նահանգներում կամ գավառներում թե որքան հայկական բնակավայրեր են եղել, և դրանցում որքան

կնոջ՝ Ելիզավետայի անունով: Նոր ստեղծված նահանգն այդ անունով էլ կոչվում էր Ելիզավետպոլի:

²² **Евангулов Г.** Местная реформа на Кавказе. Санкт-Петербург, 1914, стр. 18-19.

հայեր են բնակվել, դա նրանց չէր հետաքրքրում: XIX դարի վերջին Ելիզավետպոլի նահանգի 708 բնակավայրերից 357-ը հայկական է եղել, ըստ որում Ելիզավետպոլի գավառում՝ 36, Արեշի՝ 17, Ջեբրայիլի՝ 28, Ջիվանշիրի՝ 32, Զանգեզուրի՝ 81, Ղազախի՝ 43, Նուխի՝ 24 և Շուշիի՝ 92²³: Այդ գավառներում հայերը կազմում էին՝ Նուխիի գավառում՝ 18,0, Շուշիի՝ 56,6, Գանձակ (Գյանջա) քաղաքում՝ 26,1, Արեշի՝ 23, 7, Ջեբրայիլի՝ 24,7, Ջիվանշիրի՝ 28,2, Զանգեզուրի՝ 46,3, Ղազախի՝ 39,0, Նուխի քաղաքում՝ 15,7, Շուշի քաղաքում՝ 58,2, ամբողջ նահանգում՝ 35,4 տոկոս²⁴:

Նահանգում բնակչության թվով հայերը երկրորդ տեղում էին: Հայերը նշանակալից թիվ էին կազմում նաև Բաքվի նահանգում: Օրինակ, դարավերջին Բաքվի 222412 բնակիչներից 51340-ը (18,8 %) հայեր էին²⁵: Ըստ վիճակագրության՝ այդ ժամանակ Անդրկովկասում հայերի թիվը հասնում էր 478809-ի, իսկ թուրք-թաթարներինը՝ 547444-ի²⁶, ըստ որում այս վերջինը բաղկացած էր տարբեր ազգերի պատկանող մահմեդականներից: 1897 թ. համընդհանուր մարդահամարի տվյալներով Կովկասի 9.289.364 մարդուց 1.118.094-ը (12, 04 %) հայեր էին, ըստ որում Ելիզավետպոլի նահանգի 874.415 մարդուց 292.188-ը (33,76 %), հայեր էին, մահմեդականները կազմում էին 61,33 %²⁷: Մարդահամարից մեկ տարի անց նոր հաշվառման համաձայն Շուշիի գավառն ուներ 138.835 մարդ, որից հայ՝ 74.213, մահմեդական՝ 62.708²⁸:

Բերված տվյալները ցույց էին տալիս, որ տարածքի հնագույն բնակիչներից հայերը հազարամյակներ շարունակ կայուն տեղ են ունեցել Անդրկովկասի ժողովուրդների շարքում, և իզուր են ազերի թուրք հեղինակները դուրս գալիս իրենց մոլորոց՝ «ապացուցելու», թե իբրև «եկվոր» հայերը բնակություն են հաստատել աղբրեջանական հողի վրա, մի բան, որն ամբողջովին սուտ է և կեղծ: Անդրկովկասում ազերի թուրքերը ոչ մի անգամ պատմական տարածք

²³ Кавказ. Издание кавказского статистического комитета. Тифлис, 1888, стр. V.

²⁴ Նույն տեղում, էջ XI:

²⁵ **Անանուն Դավիթ**, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XI դարում, հատ. II (1870-1900), Էջմիածին, 1922, էջ 8:

²⁶ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Том II, Тифлис, 1887, стр. 25, 27-28.

²⁷ **Իշխանյան Բ.**, Կովկասյան ժողովուրդների ազգաբնակչական կազմը, պրոֆեսիոնալ խմբավորումը և հասարակական շերտավորումը, Թիֆլիս, 1914, էջ 28, Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., стр. III.

²⁸ Сборник статистических сведений по Закавказскому краю. Часть I, Тифлис, 1902, стр. 254 и 255.

չեն ունեցել, որի մասին անընդհատ աղաղակում են, թե իրենք իբրև այս հողի վրա «ապրում են հնագույն ժամանակներից»: Սա պարզապես զավեշտ է:

Հիմա անդրադառնանք ազերի թուրքերի մյուս զագրելի հորինվածքներին: Իբրև Ղարաբաղում, Զանգեզուրում և Ղազախում 1920 թ. մարտի 22-ին նովորոգ բայրամի օրը հայերն ապստամբել են ազերի մահմեդականների դեմ: Օրինակ են բերում, թե Հայաստանում բնակվող 575.000 ադրբեջանցիներից 565000-ը սպանվել կամ դուրս են մղվել, մնացել է 10 հազարը: Իբրև հեռացածներից 60.000-ը 1922-ին վերադարձել են²⁹: Իրականում ազերի թուրքերն են 1920 թ. մարտին՝ մուսուլմանական ամանորին, հարձակվել Շուշի քաղաքի հայերի վրա, կատարել ցեղասպանություն, որի արդյունքում ավերվել է հայոց քաղաքը, սրի են մատնվել մոտ 10 հազար կին, երեխա, ծերեր, մտավորականներ: Դրա հանցագործները, պատասխանատվության չենթարկվելով, հետագայում փորձել են ամբողջ մեղքը բարդել հայերի վրա՝ պնդելով, թե նրանց նախնիները, բնակություն հաստատելով «ադրբեջանական պատմական տարածքում», նպատակ են ունեցել ազերիներին ոչնչացնելու: Օրինակ են բերում, թե Սումգայիթի ցեղասպանության համար մահապատժի են դատապարտվել 96 հոգի, իսկ Հայաստանում «սպանված 317 ադրբեջանցու» և հանրապետությունից դուրս մղված ավելի քան 200 հազար ադրբեջանցիների համար ոչ ոք չի պատժվել³⁰: Հայտնի է, որ Սումգայիթի ցեղասպանության համար մահապատժի են ենթարկվել երկու հոգի, և Հայաստանից հեռացել են 168 հազար մարդ³¹:

Ազերի հեղինակները չեն «տեսնում», որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքի 15 տոկոսը գտնվում է զավթված վիճակում, բնակչության 33 տոկոսը դարձել են փախստականներ և տեղափոխվածներ, մինչդեռ այդ հանրապետության տարածքի 8 %-ն է գտնվում ԼՂՀ պաշտպանության բանակի հսկողության տակ, և փախստականներ ու տեղափոխվածներ են դարձել բնակչության 7,9 տոկոսը³²: Էլ չենք խոսում Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության կրած ավելի քան երկու միլիարդ դոլարի նյութական վնասի մասին: Նաև հիշենք, որ Հայաստանի բնակչության 12 տոկոսը դարձել էին փախստական: Այդ ամենի հետ միասին Ադրբեջանից բռնագաղթված 360

²⁹ Геноцид и депортация азербайджанцев, стр. 6.

³⁰ Նույն տեղում, էջ 56:

³¹ Мелик-Шахназаров А. Нагорный Карабах. Факты против лжи. Москва, 2009, стр. 764.

³² Նույն տեղում, էջ 766:

հազար հայերի ճնշող մեծամասնությունը պատսպարվել են Հայաստանում, մարդիկ, որոնք միլիարդներ են թողել Ադրբեջանում, իսկ Հայաստանից հեռացած ադրբեջանցիները տարել են իրենց ամբողջ ունեցվածքը կամ փոխհատուցում են ստացել:

Հայտնի է, որ 1918 թ. Բաթումի բանակցությունների ժամանակ Հայաստանի պատվիրակությունը լուրջ բացթողումներ է ունեցել: Արարատյան հանրապետությունը հասկանում է դա, և արտաքին գործերի նախարար Ավետիս Ահարոնյանը 1918 թ. հուլիսի 8-ին Կոստանդնուպոլսի կոնֆերանսի հայկական պատվիրակության նախագահ Համո Օհանջանյանին ուղարկած հեռագրում պահանջում է ուղղում մտցնել Բաթումի պայմանագրի մեջ և Շուշիի, Կարյազիձորի, Ջիվանշիրի, Գանձակի, Զանգեզուրի, Դարալագյազի, Շարուրի, Սուրմալուի, Նախիջևանի տարածքները ճանաչել որպես Հայկական Հանրապետության անբաժան մաս³³: Այդ ժամանակ՝ հուլիսի 27-ին, «Կովկասկոյե սլովո» թերթը գրել է, որ Հայաստանից կտրել 250 հազար բնակչություն ունեցող Շուշին, Զանգեզուրը և Սիսիանը անարդարացի է: Թերթը Հայաստանի կառավարությունից և Ազգային խորհրդից պահանջում է «միջոցառումներ ձեռնարկել Ղարաբաղի բնակչությանը պաշտպանելու համար» և այն «փրկել ահեղ վտանգից»:

Այդ ժամանակ էլ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև վիճաբանության հարց է դառնում Ղարաբաղը: Ադրբեջանի ազգայնամուլները պնդում են, թե պետք է Ղարաբաղը մտցվի իր սահմանների մեջ, մինչդեռ հայտնի է, որ Լեռնային Ղարաբաղը տեղագրական, լեռնագրական, ֆիզիկական, տնտեսական և մշակութային կյանքի, էթնիկական և լեզվաբանական տեսակետից հայկական է, և դրանում որևէ կասկած լինել չի կարող³⁴:

Կովկասում թուրքական բանակի հրամանատար Ֆերիք Նուրի փաշան շտապում էր որքան հնարավոր էր շուտ հնազանդեցնել Ադրբեջանից ամբողջովին կտրված Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը: Նա այդ տարածքների հայությունից պահանջում է ընդունել, որ «Ղարաբաղը կազմում է Ադրբեջանի Հանրապետության անքակտելի մասը»: Պատմության մեջ առաջին անգամ է այդ մասին հայտարարվում, այն էլ թուրքի կողմից: Դրանով չբավարարվելով՝ Նուրի փաշան Թիֆլիսի «Ժողովրդի ծայնը» թերթի 1918 թ. օգոստոսի 28-ի համարում հանդես է գալիս մի հայտարարությամբ, որն արտատպվել է որպես

³³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 656, թ. 25:

³⁴ Նույն տեղում, գ. 49, թ. 6-9:

թոուցիկ և փակցվել Շուշիի պատերին: Հայերին զգուշացվում է կատարել իր պահանջը, հակառակ դեպքում կարժանանան Ադանայի հայերի բախտին:

Ոչ միայն այս, այլև հետագայում ազերի թուրքերի համանման պահանջներին արցախահայությունը մերժողական պատասխան է տվել նրա 1-ին, 4-րդ, 5-րդ, 8-րդ և 9-րդ համագումարներում:

Հնարավոր չէ մեկ հոդվածում գրել ազերի թուրքերի բոլոր զագրելի կեղծարարությունների և խեղաթյուրումների մասին: Սակայն չենք կարող անտարբեր անցնել մի փաստի կողքով, որը հակառակ կողմը դրոշ է դարձրել: Ավելի քան երկու տասնամյակ է, ինչ Ադրբեջանի հեռուստատեսությունը, ռադիոն, մամուլը աշխարհի տարբեր ամբիոններից աղաղակում են, թե հայերը զավթել են իրենց տարածքի 20 տոկոսը և ունեն մեկ մլն փախստական: Այդ սուտն ու կեղծիքը Ադրբեջանին հարկավոր են՝ տարբեր խողովակներով օգնություն ստանալու համար: Իրականում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) պաշտպանության բանակը (ՊԲ) ազատագրել է իր պատմական տարածքի մի մասը միայն, որտեղից ոչ թե հեռացել են մեկ մլն մարդ, այլ մոտ 510 հազար: 1997 թ. օգոստոսի 17-ին ՄԱԿ-ի ԳԽ քարտուղար Կոֆի Անանին ԼՂՀ վարչապետ Լեոնարդ Պետրոսյանի կողմից ուղարկված նամակում նշված է, որ ԼՂՀ ՊԲ ռազմական գործողությունների ժամանակ լրիվ ազատագրվել է հինգ շրջան (Լաչինի, Քելբաջարի, Ղուբաթլուի, Ջեբրայիլի և Ջանգելանի), իսկ Ֆիզուլու և Ադդամի շրջաններն ազատագրվել են մասնակիորեն, ընդամենը 30 տոկոսով: Ըստ Ադրբեջանի վիճակագրական տվյալների նշված շրջանների տարածքն ու բնակչությունը կազմել են.

Շրջաններ	Տարածք	Բնակչության թիվը
Քելբաջար	1936 քառ.կմ	50,6 հազ. մարդ
Լաչին	1835	59,9
Ղուբաթլու	802	30,3
Ջեբրայիլ	1050	51, 6
Ջանգելան	707	59,9
Ադդամ	1094	155
Ֆիզուլի	1386	100
Ընդամենը	8810	510,3

Առաջին հինգ շրջանների ընդհանուր տարածությունը կազմել է 6330 քառ.կմ, իսկ Աղդամի և Ֆիզուլու ընդհանուր տարածությունը՝ 2480 քառ.կմ, սակայն դրանից ԼՂՀ ՊԲ հսկողության տակ է գտնվում Աղդամի տարածքի 35, Ֆիզուլիի՝ 25 տոկոսը, այսինքն՝ 283 և 347 քառ.կմ: Այսպիսով, ԼՂՀ ՊԲ հսկողության տակ գտնվող տարածքը կազմում է ոչ թե 8780 քառ.կմ., այլ 7059, որը Ադրբեջանի ընդհանուր տարածքի՝ 86600 հազ.քառ. կմ-ի 8 տոկոսն է, այսինքն՝ 2,5 անգամ պակաս 20 տոկոսից, որի մասին աղաղակում են Ադրբեջանի իշխանությունները՝ նպատակ ունենալով մոլորության մեջ գցել համաշխարհային հանրությանը՝ անտեսելով, ինչպես նշվել է, որ իրենց տիրապետության տակ է գտնվում ԼՂՀ տարածքի 15 տոկոսը³⁵:

Ադրբեջանի ներկայիս քաղաքականությունը հիմնականում ուղղված է հայ ժողովրդի դեմ: Փորձում է վարկաբեկել նրան, նրա հասցեին հազար ու մի կեղծիք հորինել, նույնիսկ ագրեսոր հայտարարել: Ադրբեջանի ռազմատենչ քաղաքականությունը ֆաշիստական տարրեր ունի և չի տարբերվում մոլի նացիոնալիզմից: Դրա վառ ապացույցն է 2016 թ. ապրիլի քառօրյա պատերազմը, որի ժամանակ կենտրոնացնելով մեծ թվով տանկեր, ռազմական հզոր այլ տեխնիկա, մարդկային ուժ, փորձել է խախտել 1994-95 թթ. զինադադարի պայմանագրերը, առաջ է բերել մարդկային և նյութական զգալի կորուստներ: Սակայն ստանալով արժանի հակահարված՝ ստիպված էր նահանջել և զինադադար խնդրել: Հայ զինվորի խիզախությունն ապշեցրել է բոլորին և ցույց տվել նրա մեծագույն հայրենասիրությունն ու անպարտ լինելը: 18-19 տարեկան տղաները, եզակի խիզախություն և հերոսություն ցուցաբերելով, զարմացրին աշխարհին: Հայկական կողմը, տալով 100-ից ավելի զոհ, մինչև վերջին շունչը կանգնած էր հայրենի հողը պաշտպանելու դիրքերում: Հակառակորդը, որի զոհերի թիվը, ըստ տվյալների, շատ ավելի էր, յա՛ Ալլահ գոռալով և իրենց հույսը դնելով կացնի ու բարբարոս ֆանատիզմի վրա, հույս ուներ հաշված ժամերի ընթացքում հողին հավասարեցնել Արցախ-Ղարաբաղը: Սակայն ճակատագիրն այլ փայլ և հետևանք ունեցավ շնորհիվ հայ հերոսների խիզախության: Փա՛ռք նրանց:

³⁵ Мелик-Шахназаров А. Нагорный Карабах. Факты против лжи, стр. 764.

ВОПРОСЫ, ВЫЗЫВАЮЩИЕ ТРЕВОГУ

ГРАНТ АБРААМЯН

Апрельские события 2016 г., в особенности воинственная, шовинистическая политика Азербайджана уверяет, что это государство, со дня его основания до нынешних времен, получая идеологическое питание из кузницы Турции, с каждым днем усиливается. Антиармянская идеология и фанатизм включили в свой оборот не только элиту, но и большую часть населения республики, для которых убийство стало образом жизни.

Еще со времен царской власти и далее со времен Советского Союза завоевание армянских территорий для азербайджанской власти стало жизненной нуждой, что в настоящее время большей степенью выдвигается вперед. Лучшим доказательством являются апрельские события 2016 г., в течение четырехдневных военных действий Азербайджан, получив достойный ответ, был вынужден попросить перемирие.

Ключевые слова – территория, требование, исследования, шовинист, суверенный, исчерпать, депортация, область, переговоры.

DISTURBING INQUIRIES

HRANT ABRAHAMYAN

The attack of Azerbaijan in April of 2016, and their militant, chauvinistic policy on the whole make certain that Azerbaijan ever since its foundation until today, driven by the Turkish forge, is getting more and more brutal day after day. The Azerbaijanis' anti-Armenian ideology and fanaticism have entangled not only their authorities, but also most of the population of Azerbaijan for whom murder has become an adopted posture.

Even in the days of the Russian Empire and later during the period of the Soviet Union the invasion of Armenian territories had become a pressing requirement for Azeri authorities. At present, their hunger to occupy neighboring territories has become even stronger. The best evidence is their attack in April of 2016. However, Azerbaijan in the four-day military actions, having received an appropriate counterattack, was obliged to ask for cease-fire.

Key words – territory, requirement, (literary) works, nationalist, sovereign, exhausted, expulsion, province, negotiations.